

6.4 Vrije wil op grond van evolutionair ontwerp: Dennett

Volgens de Amerikaanse filosoof **Daniel Dennett** kun je op verschillende manieren praten over alternatieve mogelijkheden. De ene manier is door te vragen of je iets anders had kunnen doen in de wereld zoals die feitelijk in elkaar stak, tot in het laatste detail, op het moment dat je deed wat je deed. Uit het determinisme volgt dat we op deze manier nooit alternatieve mogelijkheden hebben: gegeven de exacte situatie waarin je je bevond had je niets anders kunnen doen. Maar er is ook nog een andere manier om over alternatieve mogelijkheden te praten: je kunt je ook afvragen of je iets anders had kunnen doen als de situatie een klein beetje anders was geweest, maar jij nog ongeveer hetzelfde in elkaar had gezeten. Laten we beginnen met een voorbeeld dat niets met morele verantwoordelijkheid te maken heeft: stel dat je heel goed bent in voetbal. Je hebt de keeper op het verkeerde been gezet en bent in een ideale gelegenheid om te scoren, maar je mist. Had je *in die specifieke situatie*, grasspriet voor grasspriet hetzelfde, kunnen scoren? Als het determinisme waar is, dan is het antwoord "nee". Maar dat betekent niet dat je trainer zich vergist wanneer hij zegt dat je makkelijk had kunnen (en moeten) scoren. Wat je trainer bedoelt is dat je over de *capaciteiten* beschikt om in een dergelijke situatie te kunnen scoren. Dat je die capaciteiten hebt betekent niet dat je in 100% van de gevallen zult scoren, maar bijvoorbeeld wel in 90% van de gevallen waarbij je op een soortgelijke manier voor open doel een schot kunt wagen. Blijkbaar was dit helaas een van die 10% van de gevallen waarin je mist.

Dat deze manier van praten niet in strijd kan zijn met de deterministische wetenschap blijkt al uit het feit dat wetenschappers zelf ook dit soort uitspraken doen. Stel dat een antilope gegrepen wordt door een leeuw. Als de antilope heel ziek of zwak was, dan had ze geen schijn van kans. Maar als de antilope geen duidelijke gebreken had, dan zal een bioloog je vertellen dat de antilope de leeuw *had kunnen* ontvluchten, want de antilope is sneller. Alleen dit keer *lukte* het de antilope blijkbaar niet om snel genoeg weg te komen. Ander voorbeeld: een technicus vertelt dat zijn radar in staat is om een bepaald type vliegtuig vanaf zoveel kilometer te detecteren. Betekent dat dan dat die radar daar in honderd procent van de gevallen ook in zal slagen? Waarschijnlijk niet. De uitspraak van de technicus zegt ons

echter iets over het *ontwerp* van de radarapparatuur: de apparatuur is zo ontworpen dat het op die afstand nog vliegtuigen kan detecteren, ook al lukt dat in de praktijk misschien niet altijd. De theorie van Dennett is dat je op dezelfde manier ook kunt spreken over het “ontwerp” van dieren, inclusief mensen. Dieren zijn immers in zekere zin *ontworpen door de evolutie*. En dus kan de bioloog, die het “ontwerp” van de antilope bestudeert, prima beweren dat een antilope sneller kan rennen dan een leeuw, ook al lukt het niet iedere antilope altijd om uit de klauwen van de leeuw te ontsnappen.

Volgens Dennett zijn *mensen* door de evolutie zo ontworpen dat ze uit vrije wil kunnen handelen: een vrije wil hebben betekent dat je zo in elkaar zit dat je de capaciteit hebt om op basis van redelijke overwegingen je gedrag te controleren. Wanneer iemand die capaciteit verliest, bijvoorbeeld als gevolg van dementie, dan heeft het ook geen zin meer om iemand verantwoordelijk te houden. Maar wanneer een normale volwassen man zich bijvoorbeeld in allerlei situaties prima aan de verkeersregels weet te houden, dan heeft hij blijkbaar de capaciteit om zich aan die regels te houden en dan kunnen we hem ook verantwoordelijk houden voor zijn overtredingen in de gevallen dat hij zich *niet* aan de verkeersregels houdt. Op dit punt sluit de theorie van Dennett dus aan bij die van Fischer: we zijn vrij en verantwoordelijk wanneer we het vermogen hebben om op basis van de juiste redenen te handelen. En dat vermogen hebben we dankzij ons evolutionaire ontwerp.

Hoe heeft de evolutie er nu voor gezorgd dat wij ons bijvoorbeeld aan de verkeersregels kunnen houden? In de prehistorie waren er immers nog geen verkeersregels. Maar door de evolutie ontwikkelden onze prehistorische voorouders wel een bepaald denkvermogen, waaronder het vermogen om taal te gebruiken en van elkaar te leren. Het bijzondere aan het ontwerp van de mens is dat wij met behulp van onze taal en ons denkvermogen in staat zijn om *ons eigen ontwerp te verbeteren*. Door naar school te gaan kunnen we bijvoorbeeld beter leren rekenen. En door elkaar verantwoordelijk te houden voor wat we doen leren we om redelijker te handelen. Je leert immers een stuk makkelijker om bepaalde fouten niet meer te maken wanneer je op die fouten wordt gewezen en er ook op wordt afgerekend. Dat geldt niet alleen voor rekenfouten, maar ook voor morele vergissingen.

De opmerkelijke conclusie die Dennett hieruit trekt is dat we onze vrijheid vaak juist proberen te vergroten door onze alternatieve mogelijkheden te *verkleinen*. Vergelijk het met

de voetballer: die probeert door te trainen de mogelijkheid dat hij het doel mist steeds kleiner te maken. In het ideale geval zou hij gewoon niet meer kunnen missen en in honderd procent van de gevallen een doelpunt maken. In *moreel* opzicht zou het ideaal zijn wanneer we altijd zouden inzien voor welke handeling we de beste redenen hebben en wanneer we ook altijd voldoende controle over onszelf zouden hebben om daar naar te handelen. Dit ideaal is waarschijnlijk onhaalbaar, maar er zijn wel situaties waarin bepaalde morele overwegingen zo duidelijk en zo zwaar wegen dat mensen zeggen dat ze “niet anders kunnen” of dat ze “geen keus hebben.” Daarmee bedoelen ze dan niet dat ze niet moreel verantwoordelijk zijn. Integendeel, hoe verantwoordelijker je bent, hoe noodzakelijker de juiste handeling voor je zal zijn. Dennett is daarom ook iemand die het principe van alternatieve mogelijkheden verwerpt.

Discussievraag: Volgens de theorie van Dennett heeft het een opvoedende functie wanneer we elkaar verantwoordelijk houden: door elkaar verantwoordelijk te houden vergroten we onze vrijheid. In paragraaf 2 zagen we dat het voor het idee van retributieve rechtvaardigheid echter niet voldoende is om aan te tonen dat straf een opvoedende functie heeft. Straf is ook bedoeld ter *vergelding*: de ontvanger moet de straf *verdiend* hebben. Biedt de theorie van Dennett ook het soort van morele verantwoordelijkheid op grond waarvan de misdadiger het echt verdient om gestraft te worden voor wat hij gedaan heeft? Is het rechtvaardig om iemand de straffen als je echt gelooft dat hij *in die specifieke* situatie niets anders had kunnen doen?